

STUDIA I ARTYKUŁY

Zbigniew K. Wójcik

Przemyśl–Rzeszów

Walerian Kramarz (1905–1941). Jego życie i śmierć

Znaczenie *irredenty* galicyjskiej dla odzyskania niepodległości przez Rzeczpospolitą w listopadzie 1918 r. nie budzi współcześnie większych kontrowersji¹. Warto przy tym zwrócić uwagę na rolę, jaką w budowaniu struktur nowo powstałego państwa na szczeblu centralnym i regionalnym odegrała polska inteligencja wykształcona w Galicji doby autonomicznej. Co istotne, to odziedziczone przez Polskę galicyjskie instytucje publiczne i naukowo–wychowawcze, jak powstała w Krakowie w 1872 r. Akademia Umiejętności, uniwersytety we Lwowie i Krakowie², liczne gimnazja — przeważnie klasyczne, z łaciną i greką, seminaria nauczycielskie³ czy rozbudowany system samorządu terytorialnego⁴, przetrwały w II Rzeczypospolitej ponad dekadę w niewiele zmienionym kształcie prawnym. I chociaż stan ten spowodowany był poniekąd inercją woli politycznej ówczesnych elit, to jednocześnie wynikał z przydatności tych instytucji w Polsce południowo–wschodniej. Źródłem takiego przekonania był wyraźnie polski charakter życia publicznego w Galicji w latach 1867–

---

¹ K. W. Kumaniecki, *Zbiór najważniejszych dokumentów do powstania państwa polskiego*, Kraków–Warszawa 1920, s. 8 i n.; W. Suleja, *Polska irredenta w walce o Rzeczpospolitą*, w: *Do niepodległości 1918–1944/45–1989. Wizje — drogi — spełnienia*, red. W. Wrzesiński, Warszawa 1998, s. 81–97; J. Z. Pająk, *Od autonomii do niepodległości. Kształtowanie się postaw politycznych i narodowych społeczeństwa Galicji w warunkach Wielkiej Wojny 1914–1918*, Kielce 2012.

² J. Dybiec, *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952*, Kraków 1993. Jednolity ustrój szkół wyższych w Polsce wprowadziła ustawa z 13 VII 1920 r. o szkołach akademickich, której tekst *stanowił syntezę projektu krakowskiego i lwowskiego, był więc oparty głównie na prawodawstwie austriackim*. D. Zamojska, *Akademicy i urzędnicy. Kształtowanie ustroju państwowych szkół wyższych w Polsce 1915–1920*, Warszawa 2009, s. 174.

³ J. Dybiec, *Mecenat naukowy i oświatowy w Galicji 1860–1918*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1981; S. I. Możdżeń, *Reformy szkoły średniej w Galicji w latach 1884–1914*, Kielce 1989; J. Świeboda, *Rola Galicji w rozwoju nauki i oświaty II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 1999.

⁴ *Ustrój samorządu miejskiego w województwach południowych*, Warszawa 1933, s. 11 i n.; A. Panikowicz, *Galicyjski model samorządu w początkach II Rzeczypospolitej*, „Samorząd Terytorialny”, nr 12/1994, s. 3–11.

1918, związany zarówno z używaniem języka polskiego jako urzędowego, jak i z wpływem Polaków na sądownictwo, administrację publiczną i szkolnictwo.

Zmiany ustrojowe, jakie następowały w Polsce od drugiej połowy lat dwudziestych XX w., wynikały głównie z wymogu unifikacji struktur państwa i nadania mu jednolitego charakteru oraz konieczności kodyfikacji prawa. Niemniej jednak wpływ szeroko pojętej galicyjskości na całość spraw II Rzeczypospolitej, zwłaszcza w wymiarze życia publicznego, był znaczący. Niejako symbolem tego zjawiska pozostaje oddziaływanie Lwowa — byłej stolicy Królestwa Galicji i Lodomerii — na kształtowanie polskiej świadomości narodowej dwudziestolecia międzywojennego. Niebagatelną rolę w tym procesie odegrał Uniwersytet Lwowski — owa *Akademia Militans* — noszący od 1919 r. imię króla Jana Kazimierza. Na szczególną uwagę zasługuje twórczość tamtejszych uczonych, zajmujących się humanistyką i naukami prawnymi⁵. Przecież dorobek Kazimierza Twardowskiego, Franciszka Bujaka, Juliusza Kleinera (*notabene* ucznia Kazimierza Twardowskiego), Stanisława Starzyńskiego, Maurycego Allerhanda czy Juliusza Makarewicza wzbudzają szacunek i respekt do dnia dzisiejszego.

Często jednak z pola widzenia historyków umykają sprawy dotyczące się w miastach nieco mniejszych, których społeczności wytworzyły przecież własne środowiska gospodarcze, elity kulturalne, a także naukowe. W pierwszej dekadzie XX w. to Przemyśl aspirował do rangi trzeciego co do wielkości ośrodka miejskiego Galicji — po Lwowie i Krakowie — pozostając przy tym wyraźnie w kręgu oddziaływania kulturowego miasta nad Pełtwią. Jednak po I wojnie światowej w Polsce południowo-wschodniej zdystansował go nie tylko Stanisławów, lecz częściowo i Tarnów. Tym niemniej znaczenia Przemyśla, jak i Ziemi Przemyskiej w dziejach Polski trudno nie zauważyć. Aleksy Gilewicz, lwowianin i przemyslanin zarazem, wyodrębniając cechy regionalnej specyfiki Przemyśla, zauważył: „Leżąc czas dość długi na rubieżach, stawał się terenem styku plemion, sporów feudalnych, kultur. Odrębności miastu i regionu przyczyniały też szlaki handlowe, na których zbiegu się rozłokował. Geograficznie biorąc miasto zamyka przejście z pogórza ku rozległym nizinom. Odrębność ta zaznacza się w najazdach ludów stepowych, formowaniu się obronności, różnorodności form prawno-ustrojowych, złożoności elementów etnicznych i procesów kulturowych, które niezależnie od swych głównych łożysk tu specyficznego nabierały piętna. Ziemia Przemyska «nie tylko z roli, ale i z soli»” żyła, górując najstarszą kulturą, łącząc całe województwo ze światem, z Rzeczpospolitą, z ruchem umysłowym w Europie”⁶. Poniekąd czynniki te utrzymały swe oddziaływanie także w Polsce międzywojennej. Dopiero kataklizm II wojny światowej, podwójnej okupacji oraz blisko półwiecze bytu Polski Ludowej ślady te zatarły zda się bezpowrotnie.

Przemyslanie żywili od dawna silne przekonanie o wyjątkowości nadsańskiego miasta. Wynikało ono z bogatej przeszłości Przemyśla oraz tradycji „miasta kilku nacji i wyznań — miasta wielu kultur”, a także dość licznej inteligencji w nim zamieszkałej, świeckiej i osób duchownych⁷. Z drugiej zaś strony owa wyjątkowość wiązała się z dogodnym położeniem geograficznym, znaczeniem gospodarczym (handel, rzemiosło), komunikacyjnym i militarnym,

---

⁵ J. Draus, *Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie 1918–1946. Portret kresowej uczelni*, Kraków 2007; *Universitati Leopoliendi. Trecentesimo quinquagesimo anniversarium suae foundationiscelebranti. In Memoriam*, Kraków 2011, s. 65 i n.

⁶ Cyt. za: Z. K. Wójcik, *Aleksy Gilewicz — historyk nieprowincjonalny*, Przemyśl–Wrocław 2008, s. 143.

⁷ T. Puđlocki, *Iskra światła czy kopcąca pochodnia? Inteligencja w Przemyślu w latach 1867–1939*, Kraków 2009. Zob. A. Siciak, *Druki przemyskie 1754–1939. Bibliografia publikacji polskich, niemieckich, węgierskich, francuskich oraz żydowskich i ukraińskich wydanych alfabetem łacińskim*, Przemyśl 2002.

czego wyznacznikiem w drugiej połowie XIX w. było uznanie Przemyśla za twierdzą (1883) oraz przeniesienie do niego z Brna dowództwa X Korpusu (1889). Wszystkie te czynniki wpłynęły wydatnie na rozwój urbanistyczny samego miasta⁸. Zdawano sobie jednocześnie sprawę z pewnych zagrożeń, osłabienia tożsamości lokalnej, roztaczając „obawy ujemnego wpływu z powodu znacznego napływu żywołów obcych”⁹. Toteż praktycznym przejawem tej złożonej świadomości było zawiązanie w 1909 r. Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu (TPN) z zadaniem, by „gromadziło zabytki archeologiczne z powiatu przemyskiego, a nadto mając do rozporządzenia bibliotekę i cenny zbiór starych dokumentów, stworzyłoby ognisko naukowe, które by zajęło się badaniem przeszłości Przemyśla”¹⁰. Organem prasowym TPN został powstały w 1911 r. „Rocznik Przemyski”¹¹ o ambicjach pisma naukowego, rozprowadzany w okresie międzywojennym także za granicą, m.in. w Stanach Zjednoczonych i Japonii.

Pomimo pewnych trudności przemysłań w znalezieniu miejsca w gospodarce i życiu kulturalnym II Rzeczypospolitej, polska inteligencja potrafiła nie tylko uchronić TPN przed upadkiem, lecz jego działalność znacznie rozszerzyć. Dokonało tego grono postaci o zadziwiającej konsekwencji i wierze w celowość swego działania. Byli to inż. arch. Kazimierz Osiński (1883–1956) i jego brat Tadeusz — inicjatorzy założenia Towarzystwa, dr Leonard Tarnawski (1845–1930)¹² — adwokat, poseł, pierwszy prezes Zarządu TPN, Apolinary Garlicki (1872–1940)¹³ — profesor gimnazjalny i parlamentarzysta, a także ks. dr Jan Kwolek (1885–1958)¹⁴ — historyk Kościoła i dyrektor Archiwum Diecezjalnego w Przemyślu. Na szczególną uwagę zasłużył jednak Jan Smółka (1882–1946)¹⁵, historyk i archiwista, wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie w czasie studiów zetknął się po raz pierwszy z prof. Franciszkiem Bujakiem; w sumie postać niezwykle z powodu wielostronnej publicznej aktywności. Rozumieli oni wszyscy, iż tylko łącząc swe doświadczenie i energię z wiedzą oraz zapałem młodych historyków, wykształconych już w Polsce Niepodległej, mających ponadto naukowe i społecznikowskie zacięcie, zapewnią Towarzystwu rozwój i wartościowe dokonania badawcze. Dołożono więc starań, by Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego przyjmowało do pracy w szkołach średnich w Przemyślu historyków o takim właśnie formacie¹⁶. Z bardzo pozytywnym dla historiografii Przemyśla skutkiem.

Toteż w efekcie roztropnych decyzji kadrowych podejmowanych za pośrednictwem wizytatora Adolfa Bednarowskiego w 1928 r. osiedli w Przemyślu na stałe historycy: dr Franciszek Persowski (1895–1980) — uczył w I Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego,

⁸ J. Malczewski, *Przemyśl w latach 1772–1914. Budownictwo, gospodarka komunalna, przemiany przestrzenne*, Przemyśl 2012.

⁹ J. Zawirski, *Zarys dziejów Gniazda Sokolego w Przemyślu*, Przemyśl 1935, s. 3.

¹⁰ Ks. dr S. Momidłowski, *Przeszłość — przyszłość*, „Rocznik Przemyski”, t. I, Przemyśl 1909–1911, s. 11.

¹¹ Z. Budzyński, *Bibliografia zawartości „Rocznika Przemyskiego”*. Tom I — XXX: za lata 1909–1994, Przemyśl 1994.

¹² T. Pudłocki, *Tarnawski Leonard Michał*, w: *Przemyski słownik biograficzny* [dalej: *PrzSB*], t. II, Przemyśl 2011, s. 147–159.

¹³ M. Smogorzewska, *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939*, t. II, E–J, Warszawa 2000, s. 87, 88; D. Mycielska, J. M. Zawadzki, *Senatorowie zamordowani, zaginieni, zmarli w latach II wojny światowej*, Warszawa 2009, s. 74, 75.

¹⁴ Ks. T. Śliwa, *Kwolek Jan*, w: *Słownik polskich teologów katolickich 1918–1981*, t. VI, K–P, red. ks. L. Grzebień SJ, Warszawa 1983, s. 292–295.

¹⁵ J. Krochmal, *Smółka (Smółka) Jan*, w: *PrzSB*, t. I, Przemyśl 2009, s. 115–120.

¹⁶ Zob. W. Kramarz, *Pokłosie naukowe. Szkic informacyjny*, „Tygodnik Przemyski”, nr 21–23/1932.

dr Kazimierz Arłamowski (1900–1982) — uczył w II Gimnazjum im. Kazimierza Morawskiego, dr Kazimierz Lic (1902–1983) — uczył w IV Gimnazjum z „ruskim językiem nauczania”, oraz przybyły najpóźniej, bo w 1934 r., dr Aleksy Gilewicz (1905–1969) — podinspektor w Inspektoracie Szkolnym Obwodowym w Przemyślu. Wszyscy oni, z wyjątkiem Kazimierza Lica, byli seminarzystami Franciszka Bujaka¹⁷.

Jednym z najwartościowszych członków tak uformowanego przemyskiego „ogniska naukowego” historyków był Walerian Kramarz.

1. Wzrastanie

Walerian Marian Kramarz urodził się 1 stycznia 1905 r. w Przemyślu Zasaniu (przy ul. Gołębiej 30). Był synem Ludwika (1875–1952) i Marii (1875–1938) z domu Tarczyło¹⁸. Ludwik Kramarz (jeden z czterech synów Józefa, pochodzącego z Biechanowa, oraz jego żony Marii z domu Szypuła) pracował na kolei w Przemyślu jako konduktor i następnie kierownik pociągu. Maria Kramarzowa (córka Józefa i Katarzyny z domu Sitnik) prowadziła natomiast gospodarstwo domowe, zajmując się głównie wychowaniem trójki dzieci — Mieczysława, Waleriana i Kazimierza.

W latach 1911–1915 Walerian uczył się w czteroklasowej Miejskiej Szkole Wydziałowej im. cesarza Franciszka Józefa I w Przemyślu Garbarze (ul. Kopernika 14). Po jej ukończeniu i zdaniu egzaminów wstępnych podjął naukę w trudnych, wojennych warunkach w II Gimnazjum Klasycznym na Zasaniu¹⁹ (6 II 1922 r. szkoła otrzymała imię prof. Kazimierza Morawskiego), w którym 1 VI 1923 r. zdał maturę z wynikiem: „dojrzały z postępem dobrym”²⁰. Dyrektorem szkoły w latach 1911–1924 był Franciszek Ksawery Kuś²¹, uczący łaciny, greki i matematyki, *notabene* uczeń prof. Kazimierza Morawskiego (1852–1925).

Walerian był chłopcem inteligentnym i bystrym, szybko przyswajającym wiedzę, jednak niezbyt systematycznym, co przy wysokich wymaganiach i rygorystym ówczesnych nauczycieli gimnazjalnych skutkowało przeważnie niższymi od możliwych ocenami. Powodem pewnej nieregularności w nauce były różnorodne zainteresowania i pasje Waleriana. Jako jedenastolatek wstąpił na początku 1916 r. do I Przemyskiej Drużyny Skautowej im. Dezyderego Chłapowskiego, organizacji wówczas bardzo młodej o nowatorskim podejściu do wychowania młodzieży, będącej dopełnieniem wychowania domowego i szkolnego. 1 IX 1921 r. został drużynowym, z jego inicjatywy utworzono trzy plutony zuchów, pierwsze na terenie Przemyśla. Z kolei w latach 1919–1920 należał do Ochotniczej Legii Obywatelskiej w Przemyślu (komendantem był Jan Smółka), pełniąc służbę wartowniczą m.in. w szpitalu wojskowym przy ul. Słowackiego. Kramarz zaliczany jest też do współorganizatorów Harcerskiego Klubu Sportowego „Czuwaj” w Przemyślu (marzec 1918 r.), w którym z upodobaniem grał w drużynie piłki nożnej na pozycji napastnika;

¹⁷ Historycy pochodzący z Przemyśla, zob. J. Pisulińska, *Lwowskie środowisko historyczne w okresie międzywojennym (1918–1939)*, Rzeszów 2012, s. 137.

¹⁸ Parafia ob. łac. pw. Świętego Józefa w Przemyślu, *Liber baptisatorum*, t. VII b, s. 306, poz. 32/1905. W kilku publikacjach wydanych po 1945 r. zwraca uwagę wadliwe używanie imienia Kramarza w formie Walery.

¹⁹ *Sprawozdanie dyrekcji c.k. gimnazjum z językiem wykładowym polskim w Przemyślu na Zasaniu za rok szkolny 1916*, Przemyśl 1916, s. 44.

²⁰ Archiwum Państwowe w Przemyślu [dalej: APP], II Państwowe Gimnazjum i Liceum im. K. Morawskiego w Przemyślu, sygn. 112, s. 14, 15.

²¹ T. Pudłocki, *Kuś–Okrzański Franciszek*, w: *Słownik badaczy literatury polskiej*, red. J. Starnawski, t. VII, Łódź 2005, s. 107, 108.

w latach 1920–1923 był członkiem Zarządu HKS „Czuwaj”. Uczestnicząc w działalności YMCA (Young Men Christian Association), organizował obozy młodzieżowe w Turcji (1921–1923)²². Dopelnieniem harcerskiej służby było pisywanie artykułików do ukazującego się w latach 1921–1922 miesięcznika „Ku Świtom”, wydawanego przez Komendę Hufca w Przemyślu.

Historii uczył go Jan Smółka, który w 1925 r. został dyrektorem II Gimnazjum. Był to nauczyciel surowych obyczajów i bardzo wymagający, w istocie jednak przychylny młodzieży, starający się ponadto zainteresować gimnazjalistów społecznie użyteczną pracą. Po lekcjach Walerian pomagał mu w porządkowaniu i inwentaryzacji Archiwum Akt Dawnych Miasta Przemyśla (pozostającym od 1917 r. pod opieką TPN) i opracowywaniu zbiorów bibliotecznych, dzięki czemu poznał ogólne zasady archiwizowania oraz opisu zbiorów i zyskał dobrą orientację w przemyskich archiwaliach. Co natomiast ważne, wynikiem wieloletnich i żmudnych prac w Archiwum było sukcesywne publikowanie przez Smółkę katalogów przemyskich dokumentów i akt²³.

Silna osobowość Jana Smółki, bezpośredni kontakt ze średniowiecznymi dokumentami i aktami oraz rozbudzone zainteresowanie przeszłością wpłynęły w dużym stopniu na wybór rodzaju studiów wyższych Waleriana. W październiku 1923 r. rozpoczął bowiem studia historyczne na Wydziale Filozoficznym UJK we Lwowie, jednak w roku akademickim 1924/1925 w strukturze uniwersytetu pojawił się Wydział Humanistyczny (utworzony wraz z Wydziałem Matematyczno-Przyrodniczym z podzielonego Wydziału Filozoficznego), w którym Kramarz kontynuował studia.

Trzeba też uświadomić sobie — co współcześnie jest nierzadko pomijane — rolę historii oraz nauk historycznych w życiu Polaków w XIX i XX w. Zwrócił na to uwagę nawet niemiecki historyk i sławista Herbert Ludat (1910–1993), pisząc w 1939 r.: „Przez ponad sto lat historia stanowiła pożywkę dla poczucia świadomości narodowej Polaków. Teraz, kiedy osiągnięty został upragniony cel i odrodziło się państwo polskie, urosła ona do rangi jednej z najważniejszych broni narodu, aby uzasadnić i wesprzeć nowy porządek europejski”²⁴.

Wstępując w uniwersyteckie progi, osiemnastolatek znalazł się w kręgu szczególnego oddziaływania, które określano wówczas jako „dostojeństwo uniwersytetu”. Wygłaszając w 1932 r. w auli UJK wykład z okazji otrzymania stopnia *doctora honoris causa* Uniwersytetu Poznańskiego, prof. Kazimierz Twardowski mówił: „Uniwersytet promieniuje dostojeństwem, wpływającym na niego z olbrzymiej doniosłości funkcji, którą pełni. Wszak niesie ludzkości światło czystej wiedzy, wzbogaca i pogłębia naukę, zdobywa coraz to nowe prawdy i prawdopodobieństwa — tworzy jednym słowem najwyższe wartości intelektualne, które przypaść mogą człowiekowi w udziale”²⁵.

Kramarz uczęszczał na wykłady wybitnych profesorów o autorytecie naukowym wykraczającym niejednokrotnie poza środowisko krajowe. Do znakomitości należał Kazimierz Twardowski (1866–1938), twórca kierunku filozoficznego zwanego szkołą lwowsko-war-

²² L. M. Włodek, *Wybitny uczyony i pedagog*, „Życie Przemyskie”, nr 49/1986, s. 8.

²³ J. Smółka, *Katalog starożytnego archiwum miejskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. Dyplomy pergaminowe*, Przemyśl 1921; idem, *Katalog Archiwum Aktów Dawnych Miasta Przemyśla*, Przemyśl 1927; *Księga ławnicza 1402–1445*, red. J. Smółka, Z. Tymińska, Przemyśl 1936; *Księga ławnicza 1445–1452*, red. J. Smółka, Z. Tymińska, t. II, Przemyśl 1936. Kategorie materiałów wydawnictw dotyczących historii miast zob. K. Kaczmarczyk, *Wydawnictwa do historii miast polskich*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I, *Referaty*, Lwów 1925, s. 6.

²⁴ H. Ludat, *Słowianie — Niemcy — Europa. Wybór prac*, Marburg–Poznań 2000, s. 239.

²⁵ K. Twardowski, *O dostojeństwie uniwersytetu*, Poznań 1933 [bez paginacji].

szawską. Natomiast w zakresie nauk historycznych uczestniczył w wykładach Konstantego Chylińskiego (1881–1939) — historia starożytna, Stanisława Zakrzewskiego (1873–1936) — dzieje Polski za Piastów i za Jagiellonów, Jana Ptaśnika (1876–1930) — historia średniowieczna, w tym dzieje miast, Stanisława Lempickiego (1886–1947) — historia kultury, Adama Szelągowskiego (1873–1961) — historia nowożytna, czy wreszcie Jana Czekanowskiego (1882–1965) — antropologia i etnologia²⁶. Słuchał też wykładów wybitnych profesorów prawa: Oswalda Balzera (1858–1933)²⁷ — historia ustroju Polski, a także dostojnego z racji wieku i cieszącego się ogromnym autorytetem Stanisława Starzyńskiego (1853–1935)²⁸ — prawo polityczne ogólne i urząd polityczny państwa polskiego, oraz Zbigniewa Pazdry (1873–1939) — administracja państwa ze wstępem o zasadniczych pojęciach prawa.

Mimo wszystko zasadniczy wpływ na kierunek zainteresowań młodego miłośnika Klio wywarł Franciszek Bujak (1875–1953)²⁹; wychowanek Wszechnicy Jagiellońskiej, organizator nauki i wybitny działacz Polskiego Towarzystwa Historycznego, który w 1920 r. został profesorem zwyczajnym i kierownikiem Katedry Historii Społeczno-Gospodarczej UJK. Choć Bujak nie należał do efektywnych wykładowców, to jego nieprzeciętna wiedza i erudycja, a zwłaszcza naukowa pasja i umiejętności pedagogiczne sprawiły, że skupił wokół siebie krąg zafascynowanych historią gospodarczą i społeczną współpracowników i studentów. Był profesorem o randze mistrza. To profesor Bujak wraz z prof. Janem Rutkowskim (1866–1949) z Uniwersytetu Poznańskiego (który w 1917 r. uzyskał habilitację na Wydziale Prawa Uniwersytetu we Lwowie w zakresie ekonomii politycznej³⁰) współtworzyli polską szkołę historii społeczno-gospodarczej³¹. Jej organem były założone przez nich w 1931 r. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”.

Uczestnicząc w trymestrze letnim roku akademickiego 1923/1924 w ćwiczeniach z historii społecznej i gospodarczej, Kramarz przedstawił w czerwcu 1924 r. referat *Spór profesorów Tymienieckiego i Grodeckiego o znaczenie prawa niemieckiego w Polsce*, za który otrzymał dobrą ocenę. Z kolei w roku akademickim 1925/1926 przygotował — już w ramach prowadzonego przez profesora Bujaka seminarium, którego członkiem był w latach 1924–1928³² — pracę *Tendencje socjalne ustawodawstwa Kazimierza Wielkiego*. Ukoronowaniem studiów uniwersyteckich Kramarza było przygotowanie pod kierunkiem profesora Bujaka dysertacji *Ludność Przemysła w latach 1521–1921*, napisanej na podstawie rejestrów i wykazów podatkowych, materiałów statystycznych, katalogów przyjęć do prawa miejskiego

²⁶ Charakterystyki profesorów, zob. M. Tyrowicz, *W poszukiwaniu siebie... Wspomnienia i refleksje*, t. I, *Pod lwowskim niebem*, Lublin 1988, s. 99–117; *Złota księga historiografii lwowskiej XIX i XX wieku*, red. J. Maternicki, współpraca L. Zaskilniak, Rzeszów 2007.

²⁷ M. Pyter, *Oswald Balzer i lwowska szkoła historycznoprawna*, Lublin 2010.

²⁸ A. Redzik, *Stanisław Starzyński (1853–1935) a rozwój polskiej nauki prawa konstytucyjnego*, Warszawa–Kraków 2012, s. 61 i n.

²⁹ H. Madurowicz–Urbańska, *Franciszek Bujak — o nowy kształt historii*, Kraków 2001, s. 11 i n.; B. Szafraniec, *Franciszek Bujak (1875–1953). Życie, działalność naukowo-dydaktyczna i społeczna*, Toruń 2009.

³⁰ A. Toczek, *Habilitacje historyków lwowskich (1865–1918)*, w: *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX wieku*, t. IV, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Lwów–Rzeszów 2006, s. 382.

³¹ J. Maternicki, *Polskie szkoły historyczne we Lwowie w XIX w.*, w: *Wielokulturowe środowisko...*, t. III, red. J. Maternicki, L. Zaskilniak, Rzeszów 2005, s. 24–28.

³² S. Hoszowski, *Kronika seminarium Historii Społecznej i Gospodarczej UJK za pierwszych dziesięć lat jego istnienia 1921–1931*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 593.

i innych materiałów znajdujących się w zasobie Archiwum Akt Dawnych Miasta Przemysła. Na tej podstawie i po zdaniu rygorozów Rada Wydziału Humanistycznego UJK nadała mu 29 X 1929 r. stopień *doctoris philozophiae*. Jednak w związku ze zmianą w 1925 r. przepisów o stopniach naukowych 27 VI 1931 r. ta sama Rada Wydziału nadała dr. Walerianowi Kramarzowi stopień magistra filozofii „jako dowód zakończenia studiów wyższych w zakresie historii”³³. Według tych przepisów magisterium było egzaminem naukowym dla nauczycieli szkół średnich³⁴.

Praca Kramarza o ludności Przemysła wpisywała się w nurt nowatorskich badań demograficznych miast polskich — głównie Lwowa i Przemysła — prowadzonych w ramach seminarium profesora Bujaka. W tym bowiem czasie ukazała się podobna metodologicznie praca doktorska Kazimierza Arłamowskiego *Przyjęcie do prawa miejskiego w Przemysłu 1541–1664 (Sprawozdanie Dyrekcji Państwowego Gimnazjum im. K. Morawskiego w Przemysłu za rok szkolny 1930/31, Przemysł 1931)* oraz obszerny artykuł dr. Aleksego Gilewicza *Przyjęcie do prawa miejskiego we Lwowie 1405–1604 (Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone profesorowi dr. Franciszkowi Bujakowi, Lwów 1931)*. O przełomowym znaczeniu badań demograficznych i narodowościowych miast polskich z wykorzystaniem ksiąg przyjęć do prawa miejskiego pisał kilka lat później dr Stefan Inglot (1902–1994), starszy nieco kolega Kramarza z seminarium: „Dopóki nie zostaną przeprowadzone systematyczne badania nad ludnością miast polskich, tym cenniejsze są te prace, które na podstawie ksiąg przyjęć do prawa miejskiego starają się statystycznie zbadać i liczbowo określić narodowość przybyśców do miast polskich”³⁵.

Rozbudzona poprzez harcerstwo skłonność do działalności społecznej i organizatorskiej sprawiła, że Walerian udzielał się także poza zajęciami przewidzianymi programem studiów. Przede wszystkim włączył się w prace prestiżowego Akademickiego Koła Historyków UJK (powstałego w 1878 r. z inicjatywy Ksawerego Liskego), którego zadaniem była działalność naukowa. W pracach koła uczestniczył na tyle aktywnie, że w latach 1926–1927 pełnił funkcję prezesa zarządu³⁶. Był też członkiem Akademickiego Koła Przemysłań, organizacji o charakterze samopomocowym, grupującej studentów wywodzących się z Przemysła. Prawdopodobnie w tym czasie został również członkiem Polskiego Towarzystwa Historycznego. Jednocześnie w czerwcu 1927 r. ukończył kurs dydaktyki historycznej zorganizowany przez Zarząd Akademickiego Koła Historyków we współpracy z „prezydium planów i nauczania historii” Oddziału Lwowskiego Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Średnich. Zajęcia kursu obejmowały wykłady, ćwiczenia i lekcje pokazowe, a m.in.: „ogólne i szczegółowe zasady dydaktyki historycznej” — dr Kazimierz Sochaniewicz (1892–1930)³⁷; „o celu nauczania historii na różnych stopniach” — dr Michał

³³ Instytut Kresów Wschodnich im. Świętego Brunona Bonifacego w Przemysłu. Dyplom doktora filozofii; Dyplom magistra filozofii.

³⁴ Zob. M. Handelsman, *W sprawie nowych przepisów o egzaminach magisterskich*, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6–8 grudnia 1925*, t. I, *Referaty*, Lwów 1925, s. 1–5.

³⁵ S. Inglot, *Rozwój historii społecznej i gospodarczej*, w: *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1936. Księga pamiątkowa*, Lwów 1937, s. 399.

³⁶ Z. Zborucki, *Dzieje Akademickiego Koła Historyków 1878–1928*, w: *Prace historyczne, wydane ku uczczeniu 50-lecia Akademickiego Koła Historyków Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878–1928*, Lwów 1929, s. 11–52.

³⁷ S. K. Kuczyński, *Sochaniewicz Kazimierz Roman*, w: *Polski słownik biograficzny* [dalej: *PSB*], t. XXXIX/4, Warszawa–Kraków 2000, s. 623–625.

Mendys (1894–1944)³⁸; „program nauki o Polsce współczesnej” — dr Stanisław Buzath (ur. 1887–?).

Nie wiadomo, czy Kramarz nosił się z zamiarem kontynuowania kariery naukowej na uniwersytecie i na ile plany takie mogły być realne. Trudno też dociec, jaka była jego pozycja w licznym środowisku seminarzystów profesora Bujaka, którego liderami byli Stanisław Hoszowski (1904–1987) oraz Stefan Ingot i którzy habilitowali się odpowiednio w 1935 i 1932 r. Faktem jest natomiast, że najpóźniej latem 1928 r. Kramarz powrócił do Przemyśla i — zapewne nie bez wstawiennictwa Smółki w Kuratorium Lwowskim — 1 IX 1928 r. podjął pracę jako nauczyciel kontraktowy historii i języka polskiego w trzyletniej Państwowej Szkole Handlowej w Przemyślu, przekształconej 19 VII 1935 r. w czteroklasowe Państwowe Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie. Uczył też ekonomii społecznej w prywatnym (dwuletnim) Liceum Handlowym w Przemyślu, gdzie ponadto był opiekunem chóru, szkolnej świetlicy oraz koła Ligi Morskiej i Kolonialnej³⁹. Poza tym pracował, choć tylko dwa lata, w przemyskim Prywatnym Gimnazjum Żeńskim im. Marii Konopnickiej.

Powrót do rodzinnego miasta wiązał się też z istotną zmianą w życiu prywatnym. 27 XII 1928 r. zawarł bowiem związek małżeński z przemyską Józefą Janiną Klepacką (córka Adama i Filomeny), urodzoną 4 IV 1905 r. w Przemyślu Garbarze (zm. 16 XII 1990 r.), absolwentką Państwowego Seminarium Nauczycielskiego Żeńskiego w Przemyślu (1925)⁴⁰. Z małżeństwa tego urodził się 5 I 1930 r. w Przemyślu syn Adam Józef (zm. 21 marca 1990 r. we Wrocławiu).

Pomimo pewnego oddalenia Walerian Kramarz nadal utrzymywał kontakty z lwowskim środowiskiem skupionym wokół profesora Bujaka, zamieszczając m.in. notki bibliograficzne w dziale *Recenzje i sprawozdania* pierwszego tomu „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (Lwów 1931) oraz w następnych tomach. Również inne jego poczynania twórcze i zawodowe powiązane były z ośrodkiem lwowskim. Niemniej jednak z konieczności musiał się przestawić na działalność dydaktyczną w szkole średniej. Nauka, publikowanie wyników badań naukowych, konferencje zeszyły siłą rzeczy na plan dalszy.

Po odbyciu praktyki nauczycielskiej 28 X 1932 r. zdał przed Komisją Egzaminów Państwowych we Lwowie (przewodniczył jej prof. Konstanty Chyliński) egzamin na nauczyciela historii w szkołach średnich. Następnie 18 IX 1936 r. otrzymał uprawnienia do prowadzenia w szkołach handlowych zajęć w zakresie nauki obywatelskiej o Polsce współczesnej, a także z ekonomii społecznej, uzyskując tytuł profesora szkół średnich. Jednocześnie od 1934 r. do wybuchu wojny pełnił w Kuratorium Okręgu Szkolnego Lwowskiego obowiązki instruktora nauczania historii dla nauczycieli szkół zawodowych. Uczestniczył także w przygotowywaniu programów i podręczników dla gimnazjów kupieckich. W związku z tym zamieścił w *Sprawozdaniu Dyrekcji Państwowej Szkoły Handlowej w Przemyślu za lata szkolne 1934/35, 1935/36, 1936/37* (Przemyśl 1937) artykuł *Reforma szkolnictwa handlowego a współpraca sfer gospodarczych*. Ponadto opublikował w „Wiadomościach Dydaktyczno-Historycznych”, red. A. Knot, K. Tyszkowski, z. 1–2 (Lwów 1937) referat

³⁸ S. Konarski, *Mendys Michał Teodor*, w: *PSB*, t. XX/2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1975, s. 434. Brak tam informacji o udziale dr. Mendysa, ps. „Baca”, w Akcji „N” prowadzonej w ramach Biura Informacji i Propagandy KG AK. Był kierownikiem Działu II (komórka studiów), zajmującego się badaniem nazizmu jako zjawiska społecznego i politycznego.

³⁹ *Sprawozdanie dyrekcji prywatnego Liceum Handlowego Koedukacyjnego TLH w Przemyślu za rok szkolny 1933/34*, Przemyśl 1934, s. 13.

⁴⁰ W katedrze przemyskiej ślubu Kramarzom udzielił ks. dr Wojciech Tomaka (1875–1967), w latach 1933–1967 biskup sufragan przemyski. Archiwum Archidiecezji Przemyskiej ob. łac., Księga zapowiedzi parafii katedralnej w Przemyślu, t. XV (1928–1934), s. 9, poz. 191.

Sposoby realizacji programu historii w gimnazjum kupieckim. Jednocześnie w 1936 r. wydał w Przemyślu skrypt *Przegląd stosunków gospodarczych Wschodu, Grecji, Rzymu i wczesnego średniowiecza*, natomiast dwa lata później ukazał się podręcznik *Historia dla I klasy gimnazjum kupieckiego* (Lwów–Warszawa 1938), również jego autorstwa.

Były to pionierskie w skali kraju podręczniki dla szkół kupieckich, które ze względu na duże walory naukowe oraz metodyczne używane były także w szkołach średnich innego typu. Trudno się natomiast oprzeć wrażeniu, że inspiracją Kramarza do zainteresowania się kwestiami pedagogiki historii w szkołach zawodowych były dyskusje toczone w kręgu Franciszka Bujaka, a także poglądy profesora prezentowane m.in. w referacie wygłoszonym w 1930 r. w trakcie V Powszechnego Zjazdu Historyków w Warszawie. Przeciż profesor postulował w nim opracowanie podręczników historii przeznaczonych dla uczniów szkół zawodowych⁴¹.

Pracując w Gimnazjum Kupieckim, Kramarz pełnił dodatkowo obowiązki opiekuna III Drużyny Harcerskiej im. Tadeusza Kościuszki w Przemyślu, zrzeszającej uczniów tej szkoły⁴². Ponadto prowadził zajęcia na różnych kursach. Na przykład w marcu 1935 r. uczył spółdzielczości i nauki obywatelskiej na kursie spółdzielczo-handlowym dla sprzedawców w wiejskich sklepach kółek rolniczych powiatu przemyskiego, zorganizowanym przez Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Przemyślu. Z kolei w „Jednodniówce Stowarzyszenia Kupców Polskich w Przemyślu 1900–1930” (Przemyśl 1930) opublikował artykuł *Z dziejów walki kupiectwa polskiego w Przemyślu*.

Poza pracą pedagogiczną i metodyczną Kramarz uczestniczył w działalności naukowej i społecznej polskiej inteligencji przemyskiej, choć głównie środowiska historyków. Ogniskowała się ona w dwóch nachodzących na siebie kręgach — Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Oddziału PTH w Przemyślu.

W porozumieniu z profesorem Bujakiem (wówczas członkiem Zarządu Głównego PTH) doszło w 1928 r. do powołania w Przemyślu Oddziału PTH, którego zebranie organizacyjne pod przewodnictwem Jana Smółki odbyło się 23 XI 1928 r. w budynku II Gimnazjum. Smółka został wybrany na przewodniczącego Zarządu, ks. dr Jan Kwolek na jego zastępcę, dr Kazimierz Arłamowski został sekretarzem, Kramarzowi zaś powierzono funkcję skarbnika (pełnił ją do 11 VI 1931 r.). Oddział przemyski PTH liczył wówczas 22 członków. Początkowo Kramarz udzielał się w tej działalności dość aktywnie, m.in. w trakcie posiedzenia naukowego w 1931 r. wygłosił referat *Ludność rzymskokatolicka diecezji przemyskiej w 1785 r.*, niemniej jednak po 1932 r. jego zaangażowanie w prace PTH w Przemyślu praktycznie wygasło⁴³.

Natomiast już od 1923 r. datuje się członkostwo Kramarza w TPN w Przemyślu⁴⁴, do którego wstąpił pod wpływem Jana Smółki zaraz po maturze. Dwa lata później opublikował w „Roczniku Przemyskim”, t. VI, obszerny artykuł *Stosunki gospodarcze w Przemyślu*

⁴¹ F. Bujak, *O nauczaniu historii zwłaszcza w szkołach zawodowych*, w: *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków w Warszawie (28 XI do 4 XII 1930)*, t. I, *Referaty*, Lwów 1930, s. 631, 632.

⁴² I. Kozimała, *Przemyski hufiec harcerek i harcerzy 1920–1944*, w: *100 lat harcerstwa przemyskiego*, Przemyśl 2010, s. 86.

⁴³ J. Smółka, *Nowa placówka naukowa w Przemyślu*, „Tygodnik Przemyski”, nr 49/1928, s. 2, 3; W. Kaput, F. Persowski, *Oddział Przemyski (1928–1956)*, w: *Polskie Towarzystwo Historyczne. Księga pamiątkowa Zjazdu Jubileuszowego PTH w Warszawie*, Warszawa 1958, s. 219, 220; J. Motylewicz, *Środowisko historyczne Przemyśla*, w: *Polskie Towarzystwo Historyczne 1886–1986. Zbiór studiów i materiałów*, red. S. K. Kuczyński, Wrocław 1990, s. 118; Z. Kubrak, *Służba społeczna historyków. Polskie Towarzystwo Historyczne Oddział w Przemyślu 1928–2003*, Przemyśl 2006, s. 36, 40.

⁴⁴ *Sprawozdanie dyirekcji z działalności za czas od 1 I do 31 XII 1923*, „Rocznik Przemyski”, t. IV, Przemyśl 1924, s. 137.

w I. połowie XVII stulecia (Przemyśl 1925), przygotowany w ramach seminarium profesora Bujaka. W 1930 r. Towarzystwo wydało też pracę doktorską Kramarza (dzięki finansowemu wsparciu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego), a jej krótkie omówienie zamieszczone zostało w tomie II „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych” (Lwów 1932). Przemyślowi i Ziemi Przemyskiej poświęcił kilka kolejnych prac, jednak tylko przygotowany wraz z dr. Tadeuszem Ladenbergerem (1905–1995) — po 1945 r. zmieniał nazwisko na Ładogórski — artykuł *Rozmieszczenie ludności rzymskokatolickiej w diecezji przemyskiej w roku 1785* ukazał się drukiem (*Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931); Ladenberger był autorem załączonej do tekstu mapy *Podział administracyjny diecezji przemyskiej* oraz jej opisu, a główną część opracowania napisał Kramarz. Natomiast gotowe w 1939 r. do publikacji prace: *Tendencje socjalne ustawodawstwa Kazimierza Wielkiego* oraz *Przemyśl w XVI–XVII w.* niestety zaginęły prawdopodobnie w czasie okupacji bądź już po wojnie.

Należąc do szkoły historyczno–gospodarczej profesora Bujaka, Walerian Kramarz wniósł w rozwój badań z zakresu polskiej historii społecznej i gospodarczej, zwłaszcza demografii historycznej, istotny wkład. Jego dorobek naukowy został uwzględniony w opracowaniu Stefana Inglota podsumowującym dokonania tego kierunku badań historycznych⁴⁵. Niemniej jednak oddalenie po 1928 r. od seminaryjnych dyskusji oraz aktualnych trendów naukowych i tematów badawczych powodowało, że z czasem Kramarz zaczął od środowiska bujakowców po prostu odstawać. To zapewne z tego powodu w drugiej połowie lat trzydziestych nie podjął żadnych nowych badań historycznych, a przynajmniej nic o tym nie wiadomo. Pozbawiony podnieć i wyzwań intelektualnych na poziomie uniwersyteckim, powoli wrastał w lokalną atmosferę Przemyśla. Wprawdzie wiedza, umiejętności i społeczne zaangażowanie Kramarza były tam wykorzystywane należycie i z wielkim pożytkiem, jednak działało się to w dużym stopniu kosztem jego aktywności naukowej. Do samodzielnego uprawiania badań historycznych i krytyki naukowej zamknięte w kręgach Koła PTH i Towarzystwa Przyjaciół Nauk przemyskie środowisko twórcze było, niestety, zbyt skromne, pozbawione przy tym miejscowego lidera o autorytecie naukowym wykraczającym poza region. Samodzielni pracownicy naukowcy mogli w zasadzie funkcjonować wyłącznie w ośrodkach akademickich, głównie jako kierownicy uniwersyteckich katedr. Dlatego pięciu pełnowartościowych historyków badaczy (utrzymujących się jednak z pracy głównie w szkołach średnich) na dwudziestu kilku członków koła PTH w Przemyślu, będących w większości miłośnikami względnie popularyzatorami historii, to proporcje świadczące o rzeczywistej kondycji przemyskiego „ogniska naukowego”. Mimo wszystko dorobek naukowy tego środowiska, a zwłaszcza oddziaływanie kulturowe, zasługuje na szczególną uwagę, czekając przy tym na swego dziejopisa.

Dokładnie nie wiadomo, kiedy Kramarz został członkiem Związku Strzeleckiego — organizacji odrodzonej w listopadzie 1919 r. i mającej na celu wzmocnienia siły obronnej państwa — choć mogło to nastąpić już w 1929 r. Przy czym kolejno 16 VI 1935 r. i 14 VI 1936 r. wybierany był w skład Zarządu Okręgu X ZS w Przemyślu; uczestniczył w pracach dwóch komisji: wychowania obywatelskiego i propagandowej⁴⁶. Z kolei 12 VI 1938 r. został wybrany na pierwszego wiceprezesa zarządu⁴⁷. W tym charakterze m.in. brał udział w posiedze-

⁴⁵ S. Inglot, *Rozwój historii społecznej...*, s. 388, 400, 401.

⁴⁶ *Sprawozdanie Zarządu i Komendy Okręgu X Związku Strzeleckiego w Przemyślu za okres roczny 1934/35*, Przemyśl 1935, s. 9, 10; Zaproszenie A. Gilewicza z 16 VI 1936 r. na zebranie konstytucyjne. Zbiory dr. J. Gilewicza.

⁴⁷ *Sprawozdanie Zarządu i Komendy Okręgu X Związku Strzeleckiego w Przemyślu za okres roczny 1938/1939*, Przemyśl 1939, s. 15.

niach Zarządu Okręgowego Towarzystwa Przyjaciół Związku Strzeleckiego w Przemyślu. W tym też czasie opracował broszurę *Cele i zadania Związku Strzeleckiego oraz Towarzystwa Przyjaciół Związku Strzeleckiego* (Przemyśl 1936). Należał również do utworzonego 13 II 1938 r. Związku Szlachty Zagrodowej, którego organem prasowym był wydawany w Przemyślu dwutygodnik „Pobudka”⁴⁸. Prezesem Związku wybrano ks. płk. Antoniego Miodońskiego (1889–?), dziekana DOK X, natomiast patronat nad tą organizacją przyjął w 1938 r. marszałek Edward Śmigły-Rydz.

Oprócz młodzieńczej twórczości zamieszczanej na łamach „Ku Świtom” Kramarz publikował cykle artykułów i szkice w różnych czasopismach, takich jak: „Tygodnik Przemyski”, „Strzelec”, „Wzloty”. W 1933 r. wszedł w skład komitetu redakcyjnego pamiątkowego wydawnictwa *Oświata to potęga*, w którym zamieścił krótki artykuł wstępny⁴⁹.

2. W sowieckim Przemyślu

Po napaści III Rzeszy na Polskę około 10 IX 1939 r. Kramarz został ewakuowany z rodziną na wschód Polski, docierając kolejną do Rohatyna w województwie stanisławowskim. Do Przemyśla powrócił szczęśliwie na początku października 1939 r., uniknąwszy wielu niebezpieczeństw ze strony zrewoltowanej ludności ukraińskiej oraz zajmujących polskie Kresy Wschodnie wojsk RKKA.

Mieszkając przy ul. Głowackiego 15 (położonej w prawobrzeżnej części miasta), znalazł się w sowieckiej strefie okupacyjnej; linia demarkacyjna przebiegała bowiem wzdłuż przepływającego przez miasto Sanu⁵⁰. Z kolei mieszkający na Zasaniu (lewobrzeżnej części miasta) jego ojciec znajdował się pod okupacją niemiecką. W pierwszym roku wojny i okupacji Kramarz pracował nadal jako nauczyciel w Gimnazjum Kupieckim (nazwanym 10 IV 1940 r. Średnią Szkołą nr 5 im. Mołotowa), skąd go 10 IX 1940 r. zwolniono. Z braku innych możliwości zatrudnił się jako robotnik w Miejskim Zakładzie Wodociągowym przy ul. Andrzeja Potockiego, przyjęty do pracy przez inż. Stanisława Panczyja, kierownika tego zakładu.

4 III 1941 r. Kramarz wezwany został w czasie pracy do zgłoszenia się w siedzibie NKWD przy ul. Konarskiego (mieszczącej się w budynku dawnego Sądu Okręgowego w Przemyślu), gdzie go aresztowano⁵¹. Według innej wersji aresztowanie nastąpiło w miejscu pracy. Zgodnie z ówczesną opinią przyczyną pozbawienia wolności miało być zaangażowanie Kramarza w działalność podziemnego harcerstwa.

W grudniu 1939 r. powstała bowiem w sowieckiej części Przemyśla (tzw. Przemyśl Miasto) tajna Komenda Męska Hufca ZHP w Przemyślu jako Harcerska Organizacja Niepodległościowo-Wojskowa. W styczniu 1940 r. struktura ta przekształciła się w Rój Szarych Szeregów PW (Przemyśl Wschód bądź Polska Walcząca), przy czym Komenda Hufca Przemyśl „Miasto” podlegała Komendzie Obszaru Wschodniego we Lwowie. Początkowo komendantem hufca był Tadeusz Dobrowolski ps. „Watra”, „Ignacy”, natomiast w kwietniu

⁴⁸ A. Sarkady, *100 na 100. Katalog wystawy jubileuszowej 1909–2009 Muzeum Narodowego Ziemi Przemyskiej*, Przemyśl 2010, s. 222, 223.

⁴⁹ W. Kramarz, *11 XI 1918–11 XI 1933*, w: „*Oświata — to potęga*”. Wydawnictwo pamiątkowe z okazji 15-lecia niepodległości państwa polskiego, Przemyśl 1933, s. 27–29.

⁵⁰ J. Smołka, *Przemyśl pod sowiecką okupacją. Wspomnienia z lat 1939–1941*, Przemyśl 1999; Z. K. Wójcik, *Okupacja i konspiracja w regionie przemyskim (1939–1941). Studium porównawcze*, w: *Okupacja sowiecka ziem polskich 1939–1941*, Rzeszów–Warszawa 2005, s. 72–77.

⁵¹ Instytut Kresów Wschodnich im. Świętego Brunona Bonifacego w Przemyślu. Relacje: Józefy Kramarz z 27 XI i 7 XII 1985 r.; Leszka Białego z 25 XI 1985 r.

1940 r. zastąpił go Walerian Kramarz, używający pseudonimu „Waler”⁵². Po jego aresztowaniu działalność hufca zamarła. Jednocześnie Kramarz podjął współpracę z tajną organizacją o rodowodzie narodowo–demokratycznym, kryptonim Stalowa Tarcza. Jej komendantem był ppłk w stanie spoczynku Krupa (nazwisko prawdopodobnie fałszywe) ps. „Dziadek”, Kramarz zaś był jednym z dwóch jego zastępców⁵³.

Bez dostępu do posowieckich archiwów nigdy się nie dowiemy, co rzeczywiście dało NKWD pretekst do aresztowania Kramarza. Dokonując aresztowań, władze sowieckie kierowały się przecież różnymi motywami, przy czym zatrzymanie następowało nierzadko jako skutek donosu osoby nieprzychylniej⁵⁴. Pamiętać przy tym trzeba, że głównym powodem aresztowań i deportacji w głąb ZSRS była chęć wyeliminowania ludzi, którzy mieli wpływ na polskie społeczeństwo, zwłaszcza inteligencji. A Kramarz do takiej kategorii osób niewątpliwie należał. Zatrzymanie grupy harcerzy (m.in. przyboczny Antoni Pilch, zastępowy Jan Sawczak i Zdzisław Geraszek) na kilka dni przed aresztowaniem Kramarza może jednak wskazywać, iż to rzeczywiście rozpracowanie tajnego harcerstwa spowodowało falę tragicznych aresztowań, w tym także Kramarza.

Według szczątkowych informacji, jakie późną wiosną 1941 r. przeniknęły z więzienia NKWD na zewnątrz, Kramarz poddany został śledztwu, którego przebiegu nie znamy⁵⁵. Następnie miał zostać skazany przez *Osoboje sowieszczanije* (Kolegium Specjalne, tzw. trojka) na karę pięciu lat łagrów za działalność kontrewolucyjną; „rozprawa” odbyła się w więzieniu bez uczestnictwa obrońcy. *Notabene* Józefa Kramarzowa twierdziła, że pomimo usilnych starań nigdy nie otrzymała pozwolenia na widzenie się z mężem, chociaż rodzinom innych aresztantów takiej zgody udzielano. Po wyroku przetrzymywano go nadal w więzieniu NKWD nr 2 w Przemyślu przy ul. Rokitniańskiej, którego naczelnikiem miał być wtedy niejaki Telnow⁵⁶ (Tielnow bądź Telmanow). Mieściło się ono w kompleksie gmachów więzienia, wzniesionego w końcu lat siedemdziesiątych XIX w., w którym przed wojną przebywali aresztowani tymczasowo bądź więźniowie odbywający karę do trzech lat więzienia; limit miejsc łącznie we wszystkich celach wynosił 170 osób. Tymczasem 10 VI 1941 r. przetrzymywano w nim 856 więźniów — Polaków i częściowo Ukraińców. W niedalekiej przyszłości Kramarz miał zostać wywieziony w głąb ZSRS do jednego z łagrów (*ITL — isprawitielno-trudowej lagier*; poprawczy obóz pracy) w celu odbycia „kary”.

Po wybuchu wojny niemiecko–sowieckiej ostrzeliwany głównie ogniem artyleryjskim i atakowany z za Sanu prawobrzeżny Przemyśl i okolice stały się terenem walk i potyczek

⁵² Ibidem. List Adama Sławskiego z 14 V 1985 r. do Głównej Komisji Weryfikacyjnej AK w Londynie; A. Sławski, *W przepołowionym mieście — Przemyślu*, w: *Szare Szeregi. Harcerze 1939–1945*, red. J. Jabrzemski, t. I, *Materiały — relacje*, Warszawa 1988, s. 282, 283; L. M. Włodek, *Orleża Przemyskie — walka harcerstwa przemyskiego o niepodległość Polski 1908–2008*, w: *100 lat Harcerstwa Przemyskiego*, Przemyśl 2010, s. 25. Zob. biogram Leopolda Adamcio i Wilhelma Słabego (Adama Sławskiego) w: G. Mazur, J. Węgierski, *Konspiracja lwowska 1939–1944. Słownik biograficzny*, Katowice 1997, s. 19, 178.

⁵³ E. Czerny, *Działalność ZWZ–AK na terenie pow. przemyskiego*, „Wojskowy Przegląd Historyczny”, nr 4(110), Warszawa 1984, s. 128.

⁵⁴ Np. lwowski historyk dr Zygmunt Zborucki (1899–1984), zaangażowany m.in. w działalność Związku Szlachty Zagrodowej, po wkroczeniu wojsk ZSRS we wrześniu 1939 r. na terytorium Polski — „wskazany przez Ukraińców został wywieziony w głąb Rosji”. M. Tyrowicz, op. cit., s. 117.

⁵⁵ Sposób prowadzenia śledztw w sowieckich aresztach, zob. S. Mora [K. Zamorski], P. Zwierniak [S. Starzewski], *Sprawiedliwość sowiecka*, Włochy [b.m.w.] 1945, s. 164 i n.

⁵⁶ A. Głowacki, *Obsada personalna władz NKWD w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość”, t. XXXVIII, Warszawa 1995, s. 223.

toczonych do 28 VI 1941 r., kiedy Niemcy opanowali całe miasto. Według sowieckiego meldunku o świcie w niedzielę „22 czerwca [...] więzienie oraz odległe o 200 m koszary [wojsk pogranicznych NKWD — ZKW] zostały ostrzelane przez artylerię. Część budynku więzienia została zburzona. Więźniowie wznieśli bunt i usiłowali uwolnić się spod straży. Dzięki energicznym działaniom straży i przybyłych żołnierzy bunt został stłumiony i więźniów rozmieszczono w nieuszkodzonych celach”⁵⁷. Jak się wkrótce okazało, w rzeczywistości szkody w więzieniu były znikome, a skala „buntu” zapewne niewielka, gdyż nie ma żadnych informacji o ofiarach przy jego tłumieniu. Niemniej jednak w tym dniu (a najpóźniej w ciągu kilku następných dni) wszyscy więźniowie zostali partiami (transportem kolejowym, samochodowym i głównie pieszo) ewakuowani na wschód. Konwoje nadzorowali żołnierze plutonu z dowodzonego przez mjr. Diuldina z 233. pułku 13. Dywizji Wojsk Konwojowych NKWD (dowódca: płk Zawjałow)⁵⁸.

Kramarz znalazł się w kilkusetosobowej grupie więźniów „politycznych”, którą pod komendą sierż. Kriwoszejewa skierowano pieszo w kierunku Sambora drogą wiodącą przez Nizankowice. W wojennych warunkach konwojenci zdołali doprowadzić więźniów do Dobromila (oddalonego od Przemyśla o 17 kilometrów), wtłaczając ich do niewielkiego więzienia NKWD, w którym znajdowało się już kilkuset osadzonych. Tam prawdopodobnie dotarł rozkaz Ławrientija Berii z 24 VI 1941 r. nakazujący likwidację „elementów kontrrewolucyjnych”⁵⁹. W dniach 26–27 czerwca Walerian Kramarz wraz z pozostałymi więźniami został zamordowany ze szczególnym okrucieństwem⁶⁰. Natomiast druga kolumna więźniów, prowadzona pieszo do Lwowa, została w okolicy Hurka oswobodzona przez żołnierzy Wehrmachtu i puszczona wolno⁶¹.

Według ustaleń polskich historyków i prokuratorów dokonanych po 1989 r. w Dobromilu funkcjonariusze NKWD mordowali więźniów w piwnicy więziennego gmachu strzałem w tył głowy bądź prowadzili ich z cel do pobliskiej „drewutni (magazynu drewna), gdzie rozbijano im głowy ciężkim młotem. Zwłoki wywożono ciężarówką do znajdującej się pod miastem (ok. 2 km na północny zachód od centrum) kopalni soli, tzw. Saliny i wrzucano do jednego z szybów. Niektórzy świadkowie twierdzą, że do szybu wrzucano żywych więźniów”⁶². Miejscowa ludność zaraz po ucieczce Sowietów, a przed przybyciem wojsk niemieckich, weszła na teren dobromilskiego więzienia i do Salin, zastając straszny obraz sowieckiego ludobójstwa. Jak podał jeden z więźniów, który przeżył egzekucję, lecz z obawy o bezpieczeństwo do 1990 r. nie dzielił się z nikim tragicznym doświadczeniem: „nazwiska

⁵⁷ K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, *Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*, Warszawa 1995, s. 158.

⁵⁸ S. Oziembłowski, *Czy dowiemy się kiedyś prawdy?*, „Pogranicze”, nr 23/1999, s. 12; L. Fac, *Mord w Dobromilu*, „Nasz Przemyśl”, nr 6(21), czerwiec 2006, s. 3–5.

⁵⁹ P. Naleźniak, *Lwowskie więzienia w czerwcu 1941 roku*, „Zeszyty Historyczne WiN-u”, nr 35/2012, s. 15–22. Por. A. Zapalec, *Ziemia Tarnopolska w okresie pierwszej okupacji sowieckiej (1939–1941)*, Kraków 2006, s. 255 i n.

⁶⁰ A. Sławski, *W przepołowionym mieście...*, s. 282, 283; *Tak było*, „Spojrzenia Przemyskie”, nr 7/1990, s. 9; K. Popiński, A. Kokurin, A. Gurjanow, op. cit., s. 11, 12, 31, 82, 96; J. Salak, *Lacko nie zapomni!*, „Pogranicze”, nr 25/2000, s. 1, 9.

⁶¹ A. Czyński, *Czy dowiemy się kiedyś prawdy?*, „Pogranicze”, nr 25/1999, s. 6.

⁶² P. Kostrzewa, *Ewakuacja więźniów i aresztów w województwie lwowskim latem 1941 r. na przykładzie więzień we Lwowie, Drohobyczu, Dobromilu, Przemyślu, Samborze i Żółkwi*, w: *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu–lipcu 1941 roku*, Warszawa 1997, s. 127, 128; B. Musiał, *Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko–sowieckiej latem 1941 roku*, Warszawa 2001, s. 112, 113.

trzech oprawców są znane. Dowódca Bubnow oraz z kilkusobowej grupy enkawudzystów: Kahanow i Konieczny⁶³. Niemniej jednak zbrodnię tę opisywano już w 1941 r. w ukazującej się pod niemieckim nadzorem prasie, jak „Krakiwski Visti” i „Gazeta Lwowska”⁶⁴.

Odrębną kwestią pozostaje fakt, że do dzisiaj nie wiadomo, gdzie zwłoki Waleriana Kramarza zostały pogrzebane; obecnie Dobromil znajduje się na Ukrainie. Pamięć jego uczczono jedynie symboliczną tablicą umieszczoną w latach osiemdziesiątych XX w. na grobowcu rodzinnym „Klepackich–Kramarzów”, znajdującym się na cmentarzu głównym w Przemyślu przy ul. Słowackiego. Na uwagę natomiast zasługuje fakt, że 2 III 1991 r. Rada Miejska w Przemyślu podjęła uchwałę o nadaniu dotychczasowej ul. Ludowej na Zasanu imienia Waleriana Kramarza.

Natomiast zastanawia okoliczność, że nazwisko Kramarza wymienione zostało w kontekście obsady personalnej urzędu powiatowego delegata rządu w Przemyślu, w którego skład Grzegorz Ostasz zaliczył „mianowanego na początku 1944 r., zastępcą delegata, Waleriana Kramarza, pepeesowca”⁶⁵. Jak wynika z przedstawionych faktów, udział Waleriana Kramarza w konspiracji po czerwcu 1941 r. należy wykluczyć. Ponadto nie ma śladu informacji o jego socjalistycznych poglądach i przynależności do PPS. Przyjąć więc należy, że funkcję zastępcy delegata w Przemyślu w latach 1944–1945 musiał pełnić ktoś inny. Kontrowersje zdaje się wyjaśniać relacja Jana Kramarza (syna Mieczysława), według której owym zastępcą delegata w Przemyślu był mgr Zdzisław Kramarz (syn Józefa) ps. „Justus”, z wykształcenia prawnik, stryjeczny brat Waleriana Kramarza⁶⁶.

3. Postscriptum

Powstanie w 1918 r. suwerennego państwa polskiego usunęło wszelkie instytucje zwierzchnie państw zaborczych, nadając życiu publicznemu na terenie całego kraju charakter z gruntu polski. Tak też się stało w sferze nauki, gdzie Akademię Umiejętności przeobrażono w Polską Akademię Umiejętności, natomiast okazały gmach po galicyjskim Sejmie Krajowym oddano na potrzeby UJK. Natomiast zadaniem szkół akademickich było „służyć nauce i ojczyźnie”, w warunkach „wolności nauki i nauczania”. Jednocześnie status uczonych, i w ogóle inteligencji w II Rzeczypospolitej, zbliżony był do poziomu ogólnoeuropejskiego, zarówno pod względem walorów intelektualnych, jak i warunków pracy. Wspólną płaszczyzną stanowił bowiem fakt, że społeczeństwa te znajdowały się w kręgu kultury europejskiej, której korzenie sięgały filozofii greckiej i prawa rzymskiego, natomiast etyka chrześcijańska wyznaczała standardy moralne. W takich warunkach Walerian Kramarz uzyskał wyższe wykształcenie na UJK we Lwowie i prowadził w Przemyślu działalność dydaktyczną, naukową oraz społeczną.

Jednak wraz z upadkiem II Rzeczypospolitej przestały obowiązywać przewidziane w jej konstytucji prawa. Toteż po II wojnie światowej w podporządkowanej Związkowi Sowieckiemu Polsce Ludowej zarówno życie publiczne, jak i status instytucji naukowych oraz samych uczonych uległ zdecydowanej zmianie na gorsze⁶⁷. Przyczyną tego była z jednej

⁶³ *Wspomnienia Bernarda Sielskiego. Tak było (II)*, „Spojrzenia Przemyskie”, nr 1/1991, s. 8.

⁶⁴ *Krwawa zbrodnia bolszewików w Dobromilu*, „Gazeta Lwowska”, nr 1, 9/10 VIII 1941, s. 3.

⁶⁵ G. Ostasz, *Krakowska Okręgowa Delegatura Rządu na Kraj 1941–1945*, Rzeszów 1996, s. 254.

⁶⁶ Instytut Kresów Wschodnich im. Świętego Brunona Bonifacego w Przemyślu. Relacja z 2 IV 1997 r. mgr. Jana Mieczysława Kramarza dotycząca genealogii rodziny Kramarzów.

⁶⁷ T. P. Rutkowski, *Nauki historyczne w Polsce 1944–1970. Zagadnienia polityczne i organizacyjne*, Warszawa 2007.

strony niewola narodowa, z drugiej zaś narzucenie ideologii komunistycznej i doktryny materializmu dialektycznego.

Jednym ze skutków ograniczenia w PRL wolności badań naukowych w zakresie historii oraz braku swobody ogłaszania ich wyników było zjawisko, które określono mianem biografii niepełnych⁶⁸. Nic więc dziwnego, że dotknęło ono także biografię Waleriana Kramarza.

W biogramie napisanym w końcu lat sześćdziesiątych na zamówienie redakcji *Polskiego Słownika Biograficznego* Aleksy Gilewicz przedstawił sylwetkę Kramarza jako historyka, harcerza i pedagoga. Pominął natomiast niektóre istotne fakty z jego życia, zwłaszcza dotyczące okoliczności i sprawców śmierci. Powodem był udział Kramarza w konspiracji antysowieckiej i bestialski mord dokonany na nim przez funkcjonariuszy NKWD. Co natomiast symptomatyczne, to w większości opublikowanych dotychczas artykułów czy biogramów (także tych, które ukazały się po 1989 r.⁶⁹) nie podawano bliższych informacji o sprawcach śmierci Kramarza. Zapewne najbliższy prawdy był jednak Gilewicz. W końcowej partii przesłanego redakcji *PSB* tekstu napisał bowiem: „W okresie okupacji [Kramarz — ZKW] pracował jako nauczyciel do września 1940 r., później zajęty był jako robotnik w wodociągach miejskich. Podejrzany o organizowanie tajnego harcerstwa w Przemyśle został przez Wojskowy Trybunał skazany na 5 lat ciężkich robót. W czasie wojny niemiecko–radzieckiej ewakuowany z Przemyśla zginął w ostatnich dniach czerwca 1941 r., według niesprawdzonych wersji w okolicach Dobromila koło Salin w Lacku”⁷⁰.

A więc okoliczności aresztowania i zabójstwa przedstawione zostały niemal zgodnie z ówczesnym stanem wiedzy. Autor nie napisał jednak wyraźnie, że Kramarz mieszkał i pracował pod okupacją sowiecką, a także kto go konkretnie aresztował oraz był sprawcą śmierci. Tak więc biogram nosił wyraźnie cechy autocenzury. Natomiast tekst, który ukazał się ostatecznie w druku został przez redakcję *PSB* częściowo zmieniony oraz okrojony; zamieniono „Wojskowy Trybunał” na „sąd wojskowy”, czasownik „zaginął” zastąpił „zginął”, natomiast końcowa część ostatniego zdania o treści: „według niesprawdzonych wersji w okolicach Dobromila koło Salin w Lacku”, została po prostu skreślona⁷¹. Autor biogramu pominął także przynależność Kramarza do Związku Szlachty Zagrodowej.

Można dociekać, co historyk o tej wiedzy i doświadczeniu jak Aleksy Gilewicz przeżywał, kiedy świadomie musiał pomijać istotne fakty dotyczące życia i śmierci swego kolegi. Tym bardziej że sam w Polsce Ludowej był więźniem politycznym (1949–1952), skazanym za działalność niepodległościową w Zrzeszeniu „WiN”, w tym za pisanie artykułów do przemyskiej prasy konspiracyjnej „Ku Wolności”. Wiedział więc dobrze, iż jakkolwiek wzmianka w biogramie Kramarza o konspiracji antysowieckiej czy o zbrodniach NKWD spowoduje nie tylko interwencję cenzury, ale także nieprzychylną reakcję komunistycznych władz partyjno–rządowych nadzorujących działalność środowiska naukowego historyków⁷².

Walerian Kramarz (1905–1941). His Life and Death

The impact exerted upon twentieth-century humanities by Polish scholars associated with the University of Lwów was essential and undisputed. Owing to the Second World War

⁶⁸ Z. K. Wójcik, *Biografie niepełne — trudne dziedzictwo PRL*, „Dzieje Najnowsze”, nr 2/2007, s. 117–127.

⁶⁹ Zob. m.in. *Kramarz Walerian*, w: *Słownik historyków polskich*, Warszawa 1994, s. 259.

⁷⁰ APP, Materiały Aleksego Gilewicza, Maszynopis i notki do biogramu W. Kramarza, sygn. 29, k. 4.

⁷¹ A. Gilewicz, *Kramarz Walerian (Waler)*, w: *PSB*, t. XV, Warszawa–Wrocław–Kraków 1970, s. 130, 131.

⁷² Z. Romek, *Cenzura a nauka historyczna w Polsce 1944–1970*, Warszawa 2010, s. 201 i n.

and the transformation of the University into a Ukrainian school of higher learning its influence as a scientific institution came to a complete halt. The sole surviving element was the activity of professors and graduates scattered across Europe and the world. One of the centres strongly affected by Lwów was Przemyśl due to the small distance between the two towns. Thanks to the premeditated activity of members of the Society for the Friends of Science in Przemyśl and the local Branch of the Polish Historical Society, a group of five historians, graduates of the Jan Kazimierz University, settled down in Przemyśl at the turn of the 1920s. Apart from work conducted at the local secondary schools these graduates — students of Professor Franciszek Bujak — pursued Polish economic and social history. The group in question included Przemyśl-born Dr Walerian Kramarz, who studied historical demography and secondary vocational (trade) school didactics involving history, the author of several publications (i.a., *Ludność Przemyśla w latach 1521–1921*, *Przemyśl 1930*) and scientific articles. His comprehensive didactic, social, and scientific work was interrupted by the outbreak of World War II. Having found himself in the Soviet occupation zone, in September 1940 Kramarz was discharged as a teacher and forced to become a manual worker at the town sewerage plant. On 4 March 1941 the NKVD arrested him for clandestine pro-independence activity. After the outbreak of the German–Soviet war Kramarz was evacuated by the Soviet authorities from the prison in Przemyśl to an NKVD prison in Dobromil, where together with serial hundred inmates he was cruelly murdered.